

ƏDƏBİYYAT

Caüd Zeynalov
Azərbaycan Dillər Universiteti

SADAY BUDAQLININ HEKAYƏLƏRİNDƏ XRONOTOP

Açar sözlər: *xronotop, hekayə, nisbilik*

Keywords: *chronotope, story, relativity*

Ключевые слова: *хронотоп, рассказ, относительность*

Ədəbiyyatşünaslıqda xronotop adlandırılan zaman-məkan vəhdəti fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən müxtəlif baxışlarla və yozumlarla izah olunur. Fəlsəfədə məkan və zaman materiyanın mövcudluğunun əsas formaları, onun ayrılmaz hissəsi, atributu kimi xarakterizə olunur. Bu anlayışlar arasındakı münasibətlər qarşılıqlıdır. Materiyanın mövcudluğu məkan və zaman xaricində olmadığı kimi, məkan və zaman da materiyanın kənarında mövcud deyil. “Fəlsəfi izahda məkan anlayışı şeylərin yanaşı mövcudluğunu və bir-birindən aralı olmasını, onların ölçüsünü, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir” [1, s.294]. Zaman isə maddi obyektlərin və proseslərin axıcılığını, inkişaf prosesindəki ardıcılıq qaydasını, hadisələrin səbəb-nəticə münasibətlərini və s. ifadə edir.

Hegelə görə məkan və zaman mütləq ideyanın inkişafının müəyyən pilləsində meydana çıxıb. Dünya ruhu əvvəlcə məkanı, sonra isə təbiəti və zamanı yaradıb. İ.Kant isə zamana və məkana münasibətdə subyektiv idealizmin “məkan və zaman insan ağılının, duyğularının məhsuludur” mövqeyindən çıxış edərək, bu iki anlayışı obyektiv reallıq deyil, insanın fikri seyrinin aprior formaları sayırdı. Zaman və məkan nisbiliyini sübut edən nisbilik nəzəriyyəsinin yaradıcısı A.Eynşteyn isə yazırdı ki, məkan-zaman öz-özlüyündə deyil, yalnız sahənin struktur xassəsi kimi mövcuddur. Nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılması ilə İ.Nyutonun “materiyanın asılı olmayan müstəqil və mütləq varlıqlar” konsepsiyası öz əhəmiyyətini itirdi. Nisbilik nəzəriyyəsinin yaradılması ilə materiyanın mövcudluq formalarının bir-biri və hərəkət edən materiya ilə üzvü əlaqəsi təkzibolunmaz fakt kimi təsdiqləndi.

İlk dəfə Eynşteynin işlətdiyi termin (xronotop) yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məkan-zaman koordinatlarının müntəzəm əlaqəsini özündə ehtiva edir. Humanitar sahədə (bədi yaradıcılıqda) M.M.Baxtin tərəfindən tətbiq edilən “Xronotop nəzəriyyəsi”ndə göstərilirdi ki, ədəbiyyat zaman sənəti olduğu üçün, zamanla

məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqə fikrin obrazlı əksində rol oynayır. Xronotopun mənası ədəbi əsərdə zaman və məkanın bədii reallığının bütöv bir şəkildə qəbul olunmasına kömək edən və əsərin kompozisiyasını təşkil edən bədii obrazın əsas hissələridir. M.Baxtinin təlimində "...zamanın məkanla birgə mövcudluğu bədii mətnlərin şərti-məzmun kateqoriyası hesab edilir" [2, s.6].

Əgər biz ədəbiyyatşünaslıqda zaman və məkanı ayrı-ayrı subyektlər kimi təhlil etsək, burada bir neçə maraqlı oxşar və fərqli cəhətlər özünü göstərəcək. Oxşar və fərqli cəhətlər deyərək biz təkcə bədii mətnə yanaşmadakı nəzəri əsaslara diqqət çəkmirik, eyni zamanda mətnin, yaxud baş vermiş ayrı-ayrı hadisələrin özünün mahiyyətində dayanan təyinatı nəzərdə tuturuq. Yenə Baxtinə istinad edərək deyə bilərik ki, "Məkan vaxtı göstərir, onu görünən edir. Ancaq məkanın özü yalnız zaman sayəsində mənalı və ölçülə bilən olur" [3, s.34].

Xronotopdan fərqli olaraq, hər hansı bir bədii mətnin ayrı-ayrı elementlərini, müxtəlif çalarlarının üzvi əlaqəsini ifadə edən, onların estetik vəhdətini yaradan bədii məkan konsepsiyası ümumidir. Belə ki, "Bədii məkan geniş mənada başa düşülsə və cisimlərin real məkanda yerləşdirilməsini göstərməklə məhdudlaşmırsa, bədii məkandan yalnız rəsm və heykəltəraşlıqda deyil, həm də ədəbiyyatın, teatrın, musiqinin və s. bədii məkanından danışmaq olar" [2].

Bədii məkan və xronotop məkan-zaman anlayışının müxtəlif istiqamətlərini özündə birləşdirən anlayışlardır. Xronotopun məkanı zamanla əlaqəli real məkanın əksidir. Bədii məkan bir əsərin hissələrinin daxili birliyi olaraq, hər hissəyə yalnız özünəməxsus yeri tapşırıraq və bununla da bütün əsərə bütövlük bəxş edir, yalnız əsərdə əks olunan məkanla deyil, həm də orada çəkilən vaxtla da məşğul olur. Məkan və zaman həm də insanların sosioloji və psixoloji qavrayışını ön plana çəkir. Şübhəsiz ki, insanın və zamanın yerləşdiyi hər bir fenomen müəyyən bir yerdə – yəni məkanda baş verməlidir, vahid məkanla məhdudlaşmalıdır. Zaman və məkan arasındakı bu yaxın əlaqə, digər sahələrlə münasibətlərinə də təsir göstərir.

Məqalənin nəzəri hissəsini konkret misallar üzərində göstərmək üçün yazıçı Saday Budaqlının "Qoca" və "Nisgil" hekayələri ilə fikrimizi əsaslandırmağa çalışacağıq. Yazıçının yaradıcılığı haqqında indiyə qədər Sabir Bəşirov, İradə Musayeva, Fəxri Uğurlu, Rüstəm Kamal və başqaları müxtəlif məzmunlu məqalələr qələmə alıblar.

Məsələn, Fəxri Uğurlu Saday Budaqlının "Yolüstü söhbət" kitabına yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, onun qəhrəmanları böyük tarixi proseslərdən kənarında, gürültülü ictimai-siyasi hadisələrdən uzaqda təkbaşına dolaşırlar. "Onları hansısa tarixi zərurət, ya kütlələrin hərəkətverici qüvvəsi işə salmır. Bu adamların hansı zamanda, hansı dövrdə, hansı ölkədə yaşadığını da düz-əməlli kəsdirmək olmur, elə bil tarix onları hardasa salıb itirib, ya da heç əvvəldən karvana qoşmayıb. Zaman-məkan onlardan ötrü elə bir əhəmiyyət daşımır, bu adamlar hayana getsələr, harada olsalar da, təhtəşüurun zirzəmisindən çıxıb bilmirlər. Keçmişin çaxmağı çəkili tufənginin lüləsi bir an onların kürəyindən aralanmır, adına gələcək deyilən qəza-qədər bir an onların yedəyini əldən buraxmır" [4, s.3].

Yaxud İradə Musayeva Saday Budaqlının hekayələrindəki insanların çətin, anlaşılmaz mahiyyəti, Rüstəm Kamal qəhrəmanlarının ekzistensial dünyası haqqında yazıb. Biz isə nəzəri-fəlsəfi bazasını müəyyənləşdirdiyimiz xronotop anlayışını yazıçının “Nisgil” və “Qoca” hekayələri əsasında konkret nümunələrə əsasən təhlil edəcəyik.

“Nisgil” hekayəsinin qəhrəmanı Sadıq dayı müəllifin dəqiq göstərmədiyi qeyri-dəqiq zamanda məhəlləyə gəlir. Burada zamana münasibətdə vurğu əhvalatı nəql edən şəxsin uşaqlığına düşür: “Sadıq dayı bizim məhəlləyə gələndə mən uşağıydım”. O, “...köşkün altına iki tir vurub onu yoğun məfillə yük maşınına...” bağlayır və beləliklə məhəllədə dəlləxana açır. Sadıq dayı məhəllədə olan sakinlərdən fərqli olaraq, təbiətə o qədər də yovuşan olmur; üstəlik, içki içmir, siqaret çəkmir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə məhəllə camaatı üçün o nə cavan idi, nə qoca. “Sadıq dayı üçün irəlidə heç nə yoxdur, görüləsi işini görüb, deyiləsi sözünü deyib, daha arzulanası, can atılası bir şey qalmayıb” [5, s.104].

Üstəlik, Sadıq dayı məhəlləyə təkcə özünü gətirməmişdi, eyni zamanda “...qonur gözlərində açıq-aşkar duyulan kədər də gətirmişdi”. Nə idi onun kədəri? Günlərin birində yuxuda qonşu qızı görür. Sonra yuxu öz yerini real məkan və zamana verir, onlar üz-üzə, göz-gözə gəlirlər. Sadıq dayı gözünün qabağında bö-yü-yən qızla rastlaşmaq istəmir, rastlaşanda da dili-ağzı bağlanır. Qız ona baş götürüb getməyi təklif edir. Sadıq dayının isə qarşısını kəsən çox səbəblər var. Ailəsini atmır, arzularının arxasınca gedə bilmir. Elə bu səbəbdən də “qurduğu ev uçulur, daşları sökülür, açıq qalmış qapını küləklər çırpır” [5, s.105].

Hekayəyə nəzəri olaraq zaman-məkan kontekstində yanaşdıqda bir neçə istiqamətdən təhlil etmək mümkündür. Zaman qeyri-dəqiq göstərsə də qəhrəmanın xatirələrdən qopa bilməməsi həm də irreal məkandan real məkana qayıda bilməməsi kimi mənalandırılı bilər. Bu çıxılmazlıq zamana münasibətdə məkan amilinin ayrıca götürülmədiyini bir daha özündə ehtiva edir. Bundan başqa hekayənin qəhrəmanı hekayədəki “...Öyrəşdiyi həyatdan qopa bilməmişdi, naməlumluqdan qorxmışdu” – cümləsində xronotop – qopa bilməmək (məkan), naməlumluq (zaman) anlayışının və eləcə də, hekayənin əsas ideyasının bariz nümunəsidir.

Saday Budaqlının “Qoca” hekayəsi zahirən məişət mövzusu fonunda baba-nəvə münasibətlərinə həsr olunub. Ona görə zahirən ki, burada baba-nəvə, ana-uşaq münasibətləri təkcə üst, yəni görünən, ilkin qavranılan qatı nəzərdə tutmur, daha dərinə qoca ötüb keçən zamanı, nəvə gələcək zamanı simvolizə edən tərəflərdir. Hekayənin qəhrəmanı olan baba əvvəlcə evlərin arasındakı daş hasarlara görə narazılıq edir: “Əvvəl bu daş hasarların yerində çəpər idi. Qonşu qonşunu görürdü, hələ iki çəpər o yanda küçə də görünürdü” [5, s.124].

Burada zaman-məkan qarşılaşması təkcə qəhrəmanın sosial-psixoloji halını özündə əks etdirmir, eyni zamanda bu anlayışın fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən izahı olan “məkan və zaman materiyanın mövcudluğunun əsas formaları, onun ayrılmaz hissəsi, atributu kimi xarakterizə olunur” fikrini bir daha təsdiq edir. Əgər hekayənin qəhrəmanı olan qoca nəvəsinin timsalında öz keçmişinin xiffətini çəkib deyirsə, eyni zamanda uşaq da babasının nümunəsində öz gələcəyinə acıqlıdır. Bura-

da zaman artıq insanın daxili-emosional, mənəvi-psixoloji vəziyyətini açıb göstərir. Bundan başqa hekayədə istifadə edilən yuxu motivi zaman və məkanı (xronotop) birlikdə göstərir. Sitat: “Sonra deyəsən, mürgü aparmışdı. Bir an keçmişdi, bir saat keçmişdi – bilmirdi. ... Hasarların üstündən, ağacların arasından bir meh keçib onu tapdı, üz-gözünü sıgalladı. Hər şey tanıyırdı, bu meh də, bu sərinlikdə də, yarpaqların halsız titrəyişi də. Heç nə dəyişməmişdi, vur-tut ömür keçib getmişdi” [5, s.125].

Son olaraq fikrimizi belə əsaslandırma bilərik ki, Saday Budaqlının “Qoca” və “Nisgil” hekayələrində konkret zaman və məkan şərti xarakter daşıyır, onun qəhrəmanları üçün zaman anlayışı xarici reallıqdan daha çox daxili reallıqdır. Bu hekayələrdəki məkan anlayışı isə konkret coğrafi məkanı bildirməkdən daha çox, qəhrəmanın emosional-nostalji əhvalı kimi üzə çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Şükürov A. “Fəlsəfə”. B., 2008.
2. Tarakanova A.A. “Ədəbiyyatda xronotop növləri” - <https://xpolygon.ru/>
3. Baxtin M.M. “Romanda zaman və xronotop formaları”. Tarixi Poetikanın Məqalələri / M., 1976.
4. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/>. “Otuz ildən sonra”. B.2015.
5. Budaqlı S. “Yolüstü söhbət” – Hekayələr, povest və roman. Bakı, 2015. “Azpoliqraf”.

Summary

Chronotope in Saday Budagli's Stories

This article examines the chronotope issues in writer Saday Budagli's "Old Man" and "Nisgil" stories. The article consists of three parts. In the theoretical part the history of the chronotope is considered as a philosophical concept and its essence and meaning explained from different aspects. In the second part of the Saday Budagli's stories chronotope is analyzed. Conclusions are summarized in the final part.

Резюме

Хронотоп в рассказах Сада́я Буда́глы

В данной статье исследуются вопросы хронотопа в рассказах писателя Сада́я Буда́глы «Старик» и «Нисгил». Статья состоит из трех частей. В теоретической части рассматривается история хронотопа как философского понятия, с разных аспектов разъясняется сущность и значение. Во второй части анализируется хронотоп в упомянутых рассказах Сада́я Буда́глы, а в заключительной части резюмируются эти выводы.

Rəyçi: dos., f.e.d.H.Əliyeva